

MANN JOLÁN

Az 1956-os forradalom Miroslav Krleža naplóiban

Miroslav Krleža (1893–1981) horvát író életrajza több szálon is kapcsolódik Magyarországhoz, s ez életművében, a 20. századi világirodalom egyik legjelentősebb teljesítményében is lépten-nyomon tetten érhető. A magyar nyelvvel és kultúrával először a pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola növendékeként találkozott (1908–1911). Jó eredményei miatt a harmadik év végén az iskola parancsnoksága állami ösztöndíjas képzésre ajánlotta a Ludovika Katonai Akadémiára, amelyet azonban nem fejezett be. A balkáni háborúk idején ugyanis, a délszláv egység eszméjének hatására, két ízben is Szerbiába utazott, hogy önkéntesnek jelentkezzen a szerb hadseregbe, ahol azonban gyanakvással fogadták, és először csak elutasították, másodszorra viszont a szerb hatóság kémkedés gyanújával őrizetbe is vette. A másodszorra is kudarccal, majd szökéssel végződő szerbiai kaland egyfelől azt eredményezte, hogy Krleža hátat fordíthatott a monarchiai katonai pályának: befejezetlen negyedik fél-évvel elbocsátották a Ludovikáról, és kitiltották a Monarchia valamennyi katonaiskolájából. Másfelől a délszláv testvériség eszméjében való hite kortársaiéhoz képest már igen korán és alapjaiban megrendült. Tanulmányait félbehagyva hazatért szülővárosába, Zágrábba, és elkezdte írói tevékenységét. Saját bevallása szerint a pécsi és budapesti iskolaévek alatt megismert magyar költészet hatására döntött az írói hivatás mellett.

Krleža egész életében folytonos figyelemmel és érdeklődéssel kísérte a magyar kultúra jelenségeit, melyekre műveiben

nemcsak alkalomszerűen, hanem rendszeresen reflektált is. Számunkra azért lehetnek különösen fontosak ezek a reflexiói, mert a világirodalmi léptékben is jelentős külföldi írók közül rajta kívül senki más nem foglalkozott ilyen behatóan és kitartóan mindazzal, ami magyar. Új szempontokat mozgósító, sokszor találó és pontos megállapításai gyakran megvilágító erejűek lehetnek önképünk alakításában. Olykor azonban vitára okot adó vagy éppen téves állításokkal, ítéletekkel is találkozhatunk életművének – általa „hungarica”-nak nevezett – magyarul csak részben hozzáférhető szegmenseiben.

Műveinek magyar kiadására, drámáinak magyar bemutatóira más közép-európai országokhoz képest megkésve, csupán a második világháború után, akkor is csak időnkénti megtorpanásokkal került sor.¹ A két világháború között, az akkor már egyértelműen jelentős írónak számító Krleža művei Magyarországon politikai okokból, a Horthy-rendszer elleni erőteljes kritikái miatt nem jelenhettek meg. E tanulmány szempontjából is érdekes, hogy Krleža első magyarországi kiadású könyve, *A Glembay család* című novellaciklusa csak 1956-ban jelent meg.² Politikai döntés, a Jugoszlávia felé való nyitás szándéka sejthető az első magyarországi Krleža-bemutató engedélyezésében (*Glembay Ltd.*, Nemzeti Színház, 1958. január 28.), mint ahogyan abban is, hogy az előadás hatalmas sikere ellenére, vagy éppen amiatt, a drámatrilógia két másik részét majd csak a hatvanas évek közepétől mutatták be.³ Ekkortól jelentek meg műveinek magyar kiadásai is. Az elkövetkező tíz évben Krleža – időlegesen – kultikus szerző lett Magyarországon, ahol tiszteletbeli magyar íróként olvasták. A recepció azonban az utóbbi évtizedekben megtorpant. A rendszerváltozás óta megjelent egyetlen Krleža-kötet, a *Glembay*-novellaciklus harmadik

¹ Az első magyar nyelvű kiadás, az első világháborús novelláit összegyűjtő kötet Újvidéken jelent meg 1952-ben, a magyar–jugoszláv viszony mélypontján. A fordító Sinkó Irma, Krleža Zágrábban élő közeli barátja, Sinkó Ervin író felesége volt. MIROSLAV KRLEŽA: *Magyar királyi honvédnovellák*. Testvériség-Egység Kiadó, Újvidék, 1952.

² MIROSLAV KRLEŽA: *A Glembay család*. Ford.: DUDÁS Kálmán, Új Magyar Kiadó, Budapest, 1956.

³ SPIRÓ György: A féleértés előnyei. *Élet és Irodalom*, 2012. december 21., 45.

kiadása volt 2000-ben.⁴ Úgy tűnik, az első világháború századik évfordulója sem hozott e téren változást – a nagy háború egyik legnagyobb írójának sem háborús novellái,⁵ sem nagy ívű történelmi regénye, a *Zászlók* nem jelentek meg újra magyarul.

Krleža naplói néhány év híján szinte egybeesnek a „rövid 20. század” korszakhatáraival, 1914-től 1977-ig születtek, időnkénti megszakításokkal és átírásokkal. Gondolatainak, terveinek, előmunkálatainak gyűjtőtárai, hasonlóan például Gide, Kafka és mások naplóíhoz. Az európai szellemi hagyományra az értekező próza és az esszé műfaji eszközeivel széleskörűen reflektáló megállapításai helyenként Márai naplóira emlékeztetnek, kettejük eltérő politikai nézetei ellenére is. Krleža naplói továbbá számtalan magyar történelmi reflexiót tartalmaznak, melyek jó része a mai napig nem jelent meg magyarul.

A *Naplók* első és mindmáig egyetlen kiadása négy évvel szerzője halála előtt, 1977-ben jelent meg öt kötetben egy szarajevói kiadónál, Krleža szintén mindmáig egyetlen befejezett összegyűjtött műveinek sorozatában.⁶ Az első kötetben az első világháború első négy évének naplójegyzetei kaptak helyet, a második kötet a háború utolsó évét és az azt követő négy évet öleli fel. A harmadik és a negyedik kötet két második világháborús év – 1942 és 1943 – naplójegyzeteit tartalmazza, de a harmadik kötetben jelent meg a kora gyermekkori eszmélést felidéző *Agrami gyermekkorom 1902–03*, és egy 1933-as, továbbá egy 1940-es keltezésű feljegyzés is. Az utolsó, ötödik kötetben az

⁴ MIROSLAV KRLEŽA: *A Glembay család*. Ford.: DUDÁS Kálmán, Magyar Könyvklub, Budapest, 2000.

⁵ Az első magyar nyelvű Krleža-kötet, a *Magyar királyi honvédnovellák* a Krleža háborús novelláit közreadó *A horvát hadisten* című, először 1922-ben megjelent kötetből válogatott. Háborús novellái magyarul válogatott műveinek sorozatában is megjelentek (*Filip Latinovicz hazatérése*. [Regény]; *Elbeszélések*. Ford.: CSUKA Zoltán, DUDÁS Kálmán, ILLÉS Sándor, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1965 [1966!]), továbbá szerepeltek háborús tematikájú szépirodalmi antológiákban: *Az eltemetett katona. Elbeszélések az első világháborúról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978; *Az erőd bevétele. Válogatás a világirodalom legjobb katonaelbeszéléseiből (1800–1945)*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980.

⁶ MIROSLAV KRLEŽA: *Dnevnici 1–5*. [Naplók 1–5.] Szerk.: ANĐELKO MALINAR, IVO FRANGEŠ. Oslobođenje, Sarajevo, 1977. (Sabrana djela Miroslava Krleže) [Miroslav Krleža összegyűjtött művei].

ötvenes évek végét és a hatvanas éveket képviseli öt év: 1958, 1961, 1967, 1968 és 1969. Bár ez a 2309 oldalnyi terjedelmű,⁷ a szerző által jóváhagyott kiadás a teljesség igényével készült – ami jelen esetben nemcsak a kimondottan naplószerű, hanem az emlékirat műfajába tartozó és ahhoz köthető egyéb szövegeket is jelenti –, mégis jó néhány, a szerzői paratextusok (cím, alcím, megjegyzés) által is a napló műfajához köthető írás kimaradt belőle. Ez részben azzal magyarázható, hogy ezeknek az írásoknak a többsége a folyóiratokban történt első közlés után kötetben először a korábbi, zágrábi kiadású életműsorozat⁸ esszéket közreadó köteteiben⁹ jelent meg, s ezt a besorolást az újabb, szarajevói összkiadás nem kívánta felülbírálni.

Feltételezhető, hogy Krleža 1914 és 1921, 1942 és 1943 között, 1958-ban, 1961-ben, 1965-ben, 1967-ben, 1968 és 1969, valamint 1976 és 1977 között vezetett naplót. Az 1965 és 1977 között íródott *Tržići feljegyzések* kibővítik és egyben le is zárják Krleža naplóit. Az eddigiek alapján is látszik, de a naplóíró megjegyzései is azt erősítik meg, hogy Krleža kihagyásokkal vezetett naplót. A naplójegyzetek keletkezésének és megjelenésének ideje között egyes esetekben néhány évtized is eltelhetett. Egyéb művein kívül Krleža naplóit is jellemezte a többszörös, gyakran kiadásról kiadásra terjedő átírás.

Az 1956-os magyar forradalomra vonatkozó reflexiók Krleža naplóiban¹⁰ tizenkét évvel az események után, csak 1968-ban jelentkeznek.¹¹ A korábbi naplókban külön figyelmet érdemel két rövid megjegyzés, amely a magyar forradalommal és

⁷ Az egyes kötetek terjedelme: 446 + 459 + 448 + 365 + 551 oldal.

⁸ *Sabrana djela Miroslava Krleže 1–25*. [Miroslav Krleža összegyűjtött művei]. Szerk.: Anđelko MALINAR. Zora, Zagreb, 1954–1972.

⁹ MIROSLAV KRLEŽA: *Eseji I–VI*. [Esszék I–VI.] Zora, Zagreb, 1961–1967. (Sabrana djela Miroslava Krleže, 18–21., 23–24. kötet).

¹⁰ MIROSLAV KRLEŽA: *Dnevnik 5. 1958–69*. [Napló 5. 1958–69]. Szerk.: Anđelko MALINAR. Oslobođenje, Sarajevo, 1977.

¹¹ Krleža naplóírói módszere koronként különböző volt: a felsorolásra emlékeztető, olykor hiányos információtartalmú naplójegyzetek a tárgyalt téma bővebb kifejtését is megengedő értekező próza jegyeivel váltakoznak naplóiban. Az 1956-os forradalom témájának naplóbeli megjelenése kapcsán mindkét írásmóddal találkozhatunk, az arány azonban inkább a gondolat kifejtésére, az érvelésre építő értekező próza, illetve az esszé irányába mozdul el.

a forradalom leverését követően létrejött helyzettel foglalkozik. Ezek a csupán két évvel a forradalom után, 1958-ban keletkezett megjegyzések Krleža a *Glembay Ltd. (Gospoda Glembajevi)* című drámájának magyarországi bemutatójára vonatkozó naplójegyzetek között találhatók.

Az 1958. január 29-i keltezésű naplójegyzet az első Krleža magyar forradalomra vonatkozó reflexióinak sorában:

„A *Glembay Ltd.* pesti premierje apropóján. Levelezőlapot kaptam ezzel a mondattal: *»Éljen a magyar forradalom!«* Még egy anonim lap érkezett Marco Polo aláírással, szintén a pesti premierhez kapcsolódóan. A Rade Končar [gyár] egyik elégedetlen munkása ezt írja: *»A Trbovljei sztrájk azt bizonyítja, hogy a gyár a munkásoké jelszó hazug választási kampányfrázis!«*

Tizenöt évnek kellett eltelnie, amire anonim firkászaink tudomásul méltóztattak venni, hogy az általuk tagadott valami, tagadásuk ellenére, tizenöt éve létezik, és valóban fennáll és szilárdabb az ő anonim frázisaiknál.”¹²
(Kiemelés tőlem – M. J.)

Krleža magyar forradalomra vonatkozó reflexióinak ez az első naplójegyzete. Legfontosabb mondata az *„Éljen a magyar forradalom!”* idegen véleményt idéz, amelytől a naplóíró ironikus távolságtartással elhatárolódik. Az irónia azonban nem a levelezőlap tartalmára, hanem a levélírás anonim módjára, a saját koruk realitásait tudomásul venni nem akarók, de véleményüket nevükkel nem vállalók problémájára vonatkozik. Az anonim levelek (vö. névtelen feljelentők) kérdése nagyobb hangsúlyt kap e naplójegyzetben a levert magyar forradalom témájánál, de még a saját mű magyarországi bemutatójánál is, amelynek közönsége részéről a szerző joggal számíthatott a műveit illető megkülönböztetett figyelemre és érdeklődésre. Nem derül ki egyértelműen, hogy az idézett levelezőlapok honnan érkeztek, bár a többes szám első személyű birtokos szerkezet „anonim firkászaink” (a „miénk” és a „tiétek” etnikai/nemzeti alapú

¹² Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 32. A szerző saját fordítása.

közösségre vonatkozó antonímák értelmében) mégis inkább jugoszláv, legvalószínűbben pedig horvát feladóra utal. Azt, hogy az első lap sem Magyarországról érkezett, az idézett mondat valószínűsíti. Krleža ugyanis gyakran használ hungarizmusokat magyar vonatkozású írásaiban, nemritkán teljes magyar mondatokat is leírva. Így itt is, amennyiben magyar feladóról lett volna szó, a magyar mondatot feltehetőleg eredeti nyelven idézte volna. Ezenkívül 1958-ban Magyarországról minden bizonnyal még anonim módon is veszélyes és gyakorlatilag kivitelezhetetlen lett volna a forradalmat éltető nyílt levelezőlapot külföldre küldeni.

Az 1958. januári és februári keltezésű magyar vonatkozású naplójegyzetek több ízben is visszatérnek a *Glembay Ltd.* magyarországi bemutatójának témájára. A február 24-i keltezésű bejegyzés a Magyarországról érkezett vendégek – Karinthy Ferenc és felesége – látogatását írja le. És bár nincs szó benne a forradalomról, az mégis érezhetően jelen van a szöveg háttérében. A szövegben említett kortárs írók sorsa részleges információt nyújt az 1956 utáni magyarországi állapotokról.

„Belgrádból Bojan¹³ ajánlásával látogatóba érkezett Karinthy Ferenc, Karinthy Frigyes fia, Ágnes feleségével. A *Glembay Ltd.* sajtóját és Major Tamás fotóanyagát hozták el.¹⁴ Barátaimról kérdezem őket: Illyésről és Illésről,¹⁵ Gyuláról i Béláról. *Gyula nincs jó idegállapotban. »Nem csak kenyérrel él az ember, hanem minden tanítással is, amely az Isten szájából származik.«*, de Béla, mint mindig, jól van, sokat ír és publikál. Vannak, akik spiritiz-

¹³ Bojan Stupica volt a *Glembay Ltd.* című Krleža-dráma magyarországi nemzeti színházi ősbemutatójának rendezője 1958 januárjának végén.

¹⁴ Major Tamás (1910–1986) színész, rendező a tárgyalt időszakban a Nemzeti Színház igazgatója (1945–1962) volt. A forradalmat követően szűk egy évtizedig a párt Központi Bizottságának tagja (1957–1966). Major alakította az öreg Ignác szerepét a *Glembay Ltd.* magyarországi ősbemutatóján. Ezenkívül a horvát drámairodalom alkotásaiból a reneszánsz szerző, Marin Držić *Dundo Maroje* című vígjátékának főszerepét is ő alakította. Major az 1958 és 1969 közötti időszakban összesen még két alkalommal szerepel Krleža naplóiban: 1958. január 4-én és 1967. szeptember 11-én.

¹⁵ Tehát nem Illés Endréről, hanem a marxista íróról, Illés Béláról (1895–1974) van szó.

mussal foglalkoznak, mások kongresszusokra járnak, *a Dráván túl vidám az élet.*”¹⁶ (Kiemelések tőlem – M. J.)

1958-ban jelent meg Jugoszláviában Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz* (1953) című regénye.¹⁷ A művet – amely a szocialista realizmussal való szakítás korai példája a magyar irodalomban – 1980-ig húsz nyelvre fordították le. Karinthy talán a regénye megjelenése alkalmából rendezett könyvbemutatóra érkezhetett Jugoszláviába, és kihasználva az alkalmat hazafelé tartva, Zágrábban meglátogatta Krležát is, akinek neve ismerősen kezdett csengeni itthon *Glembay Ltd.* című drámájának nagy sikeres bemutatója után.¹⁸

Krleža két személyt barátjaként említ ebben a naplójegyzetében: Illyés Gyulát és Illés Bélát. A háború utáni magyar irodalomban a Krležáéhoz hasonló tekintélyű költőfejedelemeinek számító Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verse nyomtatásban először csak 1956-ban jelent meg az *Irodalmi Újság* november 2-i – utolsó – számában – amely lapnak másik barátja, Illés Béla 1950 és 1955 között a főszerkesztője volt –, és a forradalom, valamint a Rákosi- és a Kádár-korszak diktatúrájának egyaránt emblematisztikus versévé vált. Még mindig nem eléggé közismert, hogy a vers eredeti kéziratos kétszáz soros változata – minden bizonnyal Illyés tudtával és közreműködésével – kötetben először kétnyelvű válogatott verseinek kiadásában jelent meg 1971-ben Zágrábban,¹⁹ de ennek ténye

¹⁶ MIROSLAV KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 53.

¹⁷ KARINTHY Ferenc: *Budimpeštansko proljeće*. Ford.: MUHI János, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1958.

¹⁸ Karinthy naplóiban csak 1973. szeptember 23-án tett említést Krležával való találkozásáról, amikor Olaszországba tartva, Zágrábot is útba ejtve, feleségével végigautóztak Horvátországon: „Zágrábban körülsétáltunk, egy órácskát, csevapcsicsát ettünk, megnéztük a dómot stb. – vagy 16 éve voltunk itt Krležánál, de most ez nem érdekel.” KARINTHY Ferenc: *Napló*. Sajtó alá rend.: JOVÁNOVICS Miklós, Littoria, Budapest, 1993. II. 441.

¹⁹ ILLYÉS Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról; Rečenica o tiraniji*. In: *Poezija*. Ford.: ENVER ČOLAKOVIĆ. Mladost, Zagreb, 1971. Horvátországban a mai napig a versnek ez a hosszabb szövegváltozata ismeretes. A vers későbbi megjelenései: *Zlatna knjiga mađarske poezije*. Szerk., ford.: ENVER ČOLAKOVIĆ. Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1978. 378–383.; *Republika*, 2006/11.

Magyarországon egészen 1987-ig visszhangtalan maradt.²⁰ Az *Irodalmi Újság*ban nyomtatásban először megjelent szövegváltozat ehhez képest csak 183 sorból áll. Ezt a 183 soros változatot közölte 1986-ban a *Menet a ködben* című posztumusz Illyés-kötet is. A vers korai zágrábi megjelenésére minden bizonnyal az 1971-es horvát tavasz viszonylag szabad, kevésbé ellenőrzött szellemi légkörében kerülhetett sor, a politikai enyhülés átmeneti időszakában.

Krleža 1968. március 11-i keltezésű naplójegyzete a szabad véleményalkotás képességének elvesztését taglalja, hasonlóan Illyés versének a zsarnokság hatását megjelenítő soraihoz:

„Vajon gúzsba kötött logikánk a sokéves dresszúra eredménye-e, olyannyira megedzöttünk volna a szájkosár viselésében, hogy már nem is érezzük, ahogyan a szöges kosár nyomja a pofánkat, vajon az igába fogott gebe tényleg boldogtalan, ahogy azt a romantikus szabadságszerető lelkek képzelik? Hogy miért nem adják át magukat az emberek szabad gondolataik és vérmérsékletük költői lendületének, ezt a kérdést ma, ötvenéves posztforradalmi visszatekintéssel, nehéz megválaszolni.”²¹

A forradalom utáni magyarországi állapotokat a február 24-i keltezésű naplójegyzet Krleža említett két barátjának lelkiállapotán keresztül érzékelteti. Ebben az értelemben a „Gyula nincs jó idegállapotban” különösen beszédes megjegyzés. A soron következő bibliai idézet: „Nem csak kenyérrel él az ember, hanem minden tanítással is, amely az Isten szájából származik.” közvetlen kapcsolatban áll vele. Az idézet eredeti bibliai szöveghelyei (Mt, 4,4 és MTörv, 8,3) egyformán fontosak a szóban forgó naplójegyzet értelmezéséhez. Amíg az újszövetségi eredetiben

²⁰ Illyés versének szövegváltozatait először Péter László ismertette. PÉTER László: Párhuzamos verselemzés. *Tiszatáj*, 1987/5. 63–73. In: Uo: *Kívül a körtöltésen. Irodalmi tanulmányok*. Szeged, 2001. (Tiszatáj Könyvek) 296–311. A kérdéshez lásd még Harmat Béla összefoglalóját. HARMAT Béla: Kétszáz sor a zsarnokságról. In: ILLYÉS Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról; Jedna rečenica o traniji; One sentence on tyranny*, Érd Megyei Jogú Város Önkormányzata, Érd, 2006. 27–31.

²¹ MIROSLAV KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 376.

Jézus ördögnek adott feleletében a „kísértés” szó kulcsszerepet kap, az ószövetségi szöveghely esetében Mózes szavainak megértéséhez fontos az ígért földjéről szóló tanítás ismerete is.²² Azaz ez a naplóban szereplő bibliai idézet a következő módon is értelmezhető: „Ki kell tartani a nehéz, kísértésekkel teli időkben, és várni a szebb jövőt.” Ez az értelmezés azonban semmi esetre sem kíván patetikus jelleget adni a szóban forgó bibliai idézetnek, hanem, éppen ellenkezőleg, a szarkasztikus hangnemére hívja fel a figyelmet. Ugyanis e naplójegyzet folytatása és egyben utolsó mondata is – „Vannak, akik spiritizmussal foglalkoznak, mások kongresszusokra járnak, *a Dráván túl vidám az élet.*” – arra utal, hogy a naplóírás során alkalmazott demitologizációs eljárással van dolgunk. Azonkívül, hogy a spiritizmust gúnyos hangnemben említi, intertextuálisan kapcsolódik egy tíz évvel későbbi, 1968. május 31-i keltezésű naplójegyzethez. A magyar forradalom összefüggésében fontos, hogy ez a naplójegyzet a prágai tavaszról szól: „*Prágában vidám az élet. Ahogyan a Kossuth Rádió kommentálja a párizsi eseményeket, az is vidám.*”²³ (Kiemelések tőlem – M. J.) Az elsődleges lexikai egybeeséseken kívül a napló e két bejegyzését ironikus hangvételük is összekapcsolja. Mindkét ironikus megjegyzés a hasonló forгатókönyvű politikai eseményekre való reakcióként fogalmazódik meg. Ugyanis a prágai tavaszt és az 1956-os magyar forradalmat is külső katonai erő segítségével sikerült elfojtani. A keltezés nélküli, 1968. május 9. és 11. között keletkezett naplójegyzet kommentár nélkül említi ezt a tényt a prágai tavasz kapcsán: „Mit olvasunk az újságokban? A szovjet csapatok hadmozdulatai a cseh–lengyel határ mentén.”²⁴

²² „Vigyázzatok, tartsátok meg az egész törvényt, amelyet ma szabok nektek, hogy életben maradjatok, sokasodjatok, bevonuljatok és birtokba vegyétek azt a földet, amelyet az Úr atyáitoknak esküvel ígért. Gondolj az egész útra, amelyen az Úr, a te Istened negyven éven át vezetett a pusztában, hogy megalázzon, próbára tegyen, megvizsgálja szívedet, vajon megtartod-e majd parancsait vagy sem. Megalázott és hagyta, hogy éhez, aztán mannával táplált, amelyet nem ismertél és atyáid sem ismertek, hogy megtudd: nemcsak kenyérrel él az ember, sokkal inkább azzal él az ember, ami az Úr szájából jön.” (MTörv, 8,1–3.)

²³ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 452.

²⁴ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 424.

Krleža naplóiban az 1956-os forradalom részletesen és közvetlenül első alkalommal csak 1968-ban jelenik meg – egy lengyel hír kapcsán március 1-jei keltezéssel. Az 1968-as évet Közép-Európában a prágai tavasz határozta meg, de ehhez kapcsolódott a lengyelországi helyzet is. A naplójegyzetben említett tüntetés az *Ősök* című Mickiewicz-dráma bemutatójának betiltását követő varsói diáktüntetésekre vonatkozik.

„Mickiewiczet levették a műsorról Varsóban.

Egy csoportnyi diák tüntetést szervezett Mickiewicz emlékműve előtt Varsó központjában. A döntés kapcsán, miszerint Adam Mickiewicz *Ősök* című drámájának előadását Kazimierz Dejmek rendezésében leveszik a színház műsoráról, a Kulturális és Művészeti Minisztérium képviselője a varsói írók találkozásán ismertette a Minisztérium álláspontját.

Ez a forgatókönyv, minden elismerés mellett, abból a szempontból jogosan kritizálható, hogy a közönség egy részére filozófiai és politikai értelemben kétértelmű benyomást gyakorolt. Egyes külföldi körök úgy állították be, mintha a lengyel romantika és szabadságszeretet mickiewiczzi hagyománya ellentétben állna a szovjet-lengyel barátság eszméjével. (Tanjug Hírügynökség)

Mivel a közönség egy része túl heves viselkedést tanúsított, a Kulturális Minisztérium a kialakult helyzet miatt úgy döntött, hogy leveteti a színház műsoráról az ebben (azaz a Dejmek szerinti) felfogásban színre vitt darabot.

A Mickiewicz-féle filozófiai és politikai értelmű »kétértelműség«, amelyről a kommentárok locsognak, hogy az előadás betiltását valahogy kimagyarázzák, tökéletesen egyértelmű, olyannyira, hogy meg sem kellett volna kockáztatni az előadást, de ha már műsorra tűzték, akkor a darab »kétértelműségét« el kellett volna tűrni. A magyarok '56-os tapasztalataik miatt ebből a szempontból sokkal simulékonyabbak. A magyar cenzúra az ilyen jellegű »kétértelműséget« nem tiltja be. »Węgier, Polak (co do

censuri) ma – nem – dwa bratanki.”²⁵ (Kiemelések tőlem – M. J.)

A lengyel és a magyar helyzet összehasonlítása nem csupán a kortárs geopolitikai állapotok, hanem a hasonló történelmi események miatt is érdekes. A lengyel és a magyar nép szabadságküzdelméi, melyeket gyakran a közös érdek is összekapcsolt, sok hasonlóságot mutatnak. A magyar reformkor politikusainak egy része a lengyel parasztság közreműködésével tragikusan vérbe fojtott krakkói felkelést és a hasonló véget ért 1846-os nagylengyel felkelést figyelmeztetésnek tekintette, amely felgyorsította a radikálisabb társadalmi változások elfogadásának folyamatát Magyarországon. Másfelől, az 1848–1849-es magyar szabadságharcban részt vett a lengyel légio, valamint, amint az ismeretes, Henryk Dembiński, Józef Wysocki és a legendás Józef Bem tábornokok is. Köztudomású, hogy az 1956-os magyar forradalom a poznańi felkelés következtében elkezdődött lengyelországi októberi változások mellett kiálló szimpátiátüntetésnek indult. A tüntetések és az egész forradalom egyik első helyszíne pedig a budai Bem József tér volt. Az 1956-os forradalmárok ellen meghozott utolsó ítéletek után konszolidálódó Kádár-rendszer 1961 után igyekezett elkerülni a nyílt politikai erőszak alkalmazását. Ebből a szempontból kivételt képeztek az 1956-os és az 1848-as forradalmi évfordulók, már csak a kollektív emlékezetben való összekapcsolódásuk miatt is, amit jól mutat a forradalmárok „Márciusban újra kezdjük!” (MUK) jelszava is. A 19. századi, a napóleoni háborúk idején született és naplóban említett mondás – *Polak, Węgier, dwa bratanki, i do bitki i do szklanki* – az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején vált általánosan ismertté magyar és lengyel körökben is.

1956 témája ebben a naplójegyzetben két nép barátsága kapcsán jelentkezik, a múltbeli hagyományoktól tartó, és a népek

²⁵ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 361–362. Krleža naplójának lábjegyzete eredetiben idézi a teljes lengyel mondást, a „régí lengyel pohárköszöntő” szavait: „Węgier, Polak, dwa bratanki, co do szabli co do szklanki”. A mondás elterjedtebb formája: „Węgier, Polak, dwa bratanki, i do szabli i do szklanki”. Magyar fordításban: „Lengyel, magyar két jó barát, együtt harcol s issza borát.”

között ellenségeskedést keltő hatalom problémájának összefüggésében. A kommunista hatalom által meghirdetett „múlteltörés” programja még saját hagyományait is érintette. Teljesen egyértelmű, hogy ezzel a programmal a naplóíró, kommunista elköteleződése ellenére, egyáltalán nem ért egyet. A hatalomnak, a napló szubjektuma szerint, el kell viselnie a művészeti alkotások kétértelműségét, azaz szabad teret kell engednie az egyébként is triviális interpretációnak, ily módon újraértelmezve a múltat, vagy, ha erre még nem áll készen, „meg sem kellett volna kockáztatni az előadást”. A lengyel diáktüntetések és a magyar forradalom kapcsán a lengyel–magyar barátság ismét jelentkező szállóigéje a napló megállapítása szerint már nem érvényes. E megállapítás maga is kétértelmű. Egyfelől a lengyel állapotokhoz képest viszonylagosan toleránsnak tűnő magyar cenzúra a magyarországi állapotok lengyelországiaknál szabadabb voltára utal, amit 1956 eredményének könyvel el. Valójában azonban a lengyel kultúrpolitikában csak 1960 körül kezdődtek el a szigorítások. A két állam hivatalos viszonya pedig 1963-ra normalizálódott, amikor „Gomulka már nem, Kádár pedig még nem számított a világban »liberálisnak«”.²⁶ A naplójegyzet szerint a barátság megszakadása eltérő utakat, a két nép kommunista múltjának különböző változatai miatt bekövetkező egymástól való eltávolodását jelenti. Másfelől a naplójegyzet azt is észrevételezi, hogy a helyzetét féltő hatalom fellép a múltban gyökerező lengyel–magyar barátság ellen, és minden szabadság nevében megnyilvánuló hagyomány ellen is.

A soron következő naplójegyzet, amely az 1956-os magyar forradalomra közvetlenül vonatkozik, 1968. március 10-i keltezésű. Ez egyúttal az első olyan hely a naplóban, amely párhuzamot von a prágai tavasz és az 1956-os magyar forradalom között:

„A sajtó jelenti, hogy a »csapatok nyugalomban« vannak. Mit jelent ez? Tankok, brigádok, divíziók indulnak, a többség nevében letartóztatják a kisebbséget, vagy a

²⁶ MITROVITS Miklós: Bevezető. In: Uó: *Lengyel, magyar – „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 24.

kisebbség nevében a többséget, államcsíny következik, vagy tábornokkormány várható, hogy felülkerekedjen az »ellenforradalmon«, azaz Dubček főtítkáron, vagy éppen ellenkezőleg?

Ellenkező dolog történt: Dubček kerekedett felül az »ellenforradalmon«. Győzelme, úgy tűnik, a legbanálisabb Pandora szelencéje: nemcsak egy sírt rejt magában, hanem a posztumusz kitüntetett csontvázak egész seregét, *pedig tudjuk, hogyan vezetett el Rajk újratemetése Nagyhoz és Maléterhez*. Klementis, Slánský,²⁷ London, *Tarisznyás kisasszony*,²⁸ *Rajk apoteózisa, Petőfi Kör, mindezek a dolgok már régen elhangzottak és megjósoltattak: »A dolgok állása«* (1952) című írásomban.”²⁹ (Kiemelések tőlem – M. J.)

Két 1956-hoz köthető magyar politikus, Nagy Imre, a forradalmi kormány miniszterelnöke és Maléter Pál honvédelmi miniszter nevét említi ez a naplójegyzet. A forradalom főszereplőin, Nagyon és Maléteren kívül a többi említett személy a magyar és csehszlovák sztálinizmus időszakához tartozik, amelyet a napló retrospektív szemszöge a forradalom előzményeként tüntet fel. A saját kommunista múlt öröksége Pandora szelencéje, a belőle kiáramló bajok a kommunizmus ártatlan áldozatai. A távirati stílusban felsorolt nevek e naplójegyzet végén a kommunizmus haláltáncát mutatják. Erre az erőteljesen ironikus megközelítésre nyújt másik példát az 1968. március 9-i naplójegyzet, melyben a nevek a keresztút állomásainak kontextusában jelentkeznek. A történelem az emberek halálba tartó menetének szakadatlan folyamata, de minden halál mitikus történeteket szül, melyek, mihelyt elfelejtődnek, nyomban újjászületnek:

²⁷ Rudolf Slánský (1901–1952): A CSKP egyik alapító tagja. A második világháború után a párt Központi Bizottságának tagja volt 1951. szeptemberi leváltásáig. Az 1952-ben lezajlott legnagyobb csehszlovák koncepciós per fővádlottja. Tizenkét társával együtt halálra ítélték, és 1953. december 3-án kivégezték. Rehabilitációja 1963-ban kezdődött, és 1968-ban zárult le.

²⁸ Tarisznyás Györgyi (1921–1979) tanár, művészettörténész, fordító, a Rajk László elleni koncepciós per egyik alváltottjaként hat év börtönbüntetésre ítélték.

²⁹ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 373–374.

„Nincs az a Golgota (Slánský – Klementis – Rajk), mely ne szülne az elátkozott sírból legendát, és nincs az a legenda, amelyet ne falna fel a történelem, amely úgy habzsolja a legendákat, mint a tetemből lakmározó hiéna. A legendák a sírokból születnek, és a sírokba is térnek vissza. Megszökött egy tábornok, és most elkezdődött a hajsza a többi tábornok után is. Az emberek általában és mindenekfölött és minden hajsza közül a tábornokok elleni hajsztát szeretik a legjobban, ami természetesen a vesztett csaták után következik. Nemes sport ez, amit a szocializmusban már évek óta ápolnak.”³⁰

A köztörténetből ismeretes, felsorolt nevek között kivételt képez a magántörténelem egyetlen képviselőjéé, Tarisznyás kisasszonyé. Az ő története a történelem e két megjelenési módjának végzetes kimenetelű találkozását tanúsítja. A Rajk és társai elleni koncepciós perben Tarisznyás Györgyit hamis bizonyítékok alapján Karlo Mrazovićtyal, Jugoszlávia akkori magyarországi nagykövetével való ismeretségére hivatkozva ítélték el. A Tarisznyás kisasszonytól eltérően köztörténeti szereplő – nemzeti hős³¹ – Karlo Mrazović megkérte Tarisznyás kisasszony kezét (egy szóbeli forrás tanúsága szerint engedélyt akart kérni Titótól a külföldi nővel való házasságra),³² de a magyar–jugoszláv viszony megromlása miatt el kellett hagynia Magyarországot.

³⁰ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 371. Ugyanebben az összefüggésben és hasonló felsorolás keretében említi Rajk nevét a napló 1968. március 11-i bejegyzése is: Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 375.

³¹ „Karlo Mrazović (1902–1987) a Jugoszláv Népfelszabadító Háborúban (NOB) a horvátországi és szlavóniai partizánfelkelések egyik szervezője, az Országos Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (ZAVNOH) és a Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsának (AVNOJ) tagja volt. 1946–1947-ben a Horvát Népköztársaság kormányának tagja, majd Jugoszlávia szovjetunióbeli, magyarországi, mexikói, kubai, Costa Rica-i, hondurasi és panamai nagykövete, majd a Horvát Népköztársaság Parlamenti Elnökségének elnöke. A Horvát Kommunista Párt és a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja. Az államszövetség Tanácsának tagja. Nemzeti [Népi] hős.” Karlo Mrazović (szócikk). In: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*. [A Jugoszláv Lexikográfiai Intézet általános enciklopédiája.] Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979. V. 601.

³² VERESSNÉ DAK Éva: *Elítélt neve: Tarisznyás Györgyi*. Paksi Jámor Pál Társaság, Paks, 1993.

Tarisznyás Györgyit, nem sokkal később pedig egész családját, 1949-ben letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. Tarisznyás Györgyi édesapja két évvel később elhunyt a börtönben, édesanyját és nagyanyját három év múlva szabadon engedték, de továbbra is rendőri felügyelet alatt éltek. Hat évvel később, 1955-ben Tarisznyás Györgyit is szabadon bocsátották, és rehabilitálták. Művészeti főszerkesztőként dolgozott a Corvina Kiadónál. 1960-ban férjhez ment, és 1968-ban férjével együtt Jugoszláviába utazott. Zágrábban találkozott Karlo Mrazovićyal, aki vendégül látta a házaspárt. Ekkor Mrazović (aki egész idő alatt köztörténeti szereplőként tevékenykedett, magas beosztású diplomata és politikus volt) megkérdezte egykori menyasszonyát: „Ugye tudja, hogy nem tehettem semmit magáért?”³³

Tarisznyás Györgyi hihetetlen történetét a fikció világa is feldolgozta. Örkény István *Ballada az igazságról* című egyperces novellája, amely a Tarisznyás Györgyi elleni per eredeti bírósági jegyzőkönyvének részlete, a posztmodernre jellemző idézethasználat egyik korai példája a magyar irodalomban. Örkény egyperces novelláján kívül Pákolitz István költő két verset is szentelt Tarisznyás Györgyi esetének (*Túlélted; A paksi csőszház falára*).³⁴

A már említett 1968. március 10-i naplójegyzetben a történelem áldozatainak nevei mellett egy intézménynév is olvasható: a Petőfi Köré, amelyet a napló többször is említ. A fiatal értelmiségieket tömörítő, a Sztálin halálát követő átmeneti politikai enyhülésnek köszönhetően 1955 tavaszán létrejött Petőfi Kör különböző közéleti témákban szervezett előadásokat. 1956. június 27-én, egy nappal a poznańi felkelés előtt, a Petőfi Kör vitát rendezett az újságírás és a cenzúra kérdéskörében, de a forradalomban szervezetként nem vett részt.³⁵

³³ Uo.

³⁴ A paksi csőszház kulcsszerepet kapott a Tarisznyás Györgyi elleni koncepciók perben. A vád szerint ez lett volna a helyszíne Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszter és Rajk László magyar külügyminiszter konspiratív találkozóinak.

³⁵ HEGEDŰS B. András: Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban. *Világosság*, 1989/1. 21–33.; POMOGÁTS Béla: *Irodalmunk szabadságharca. Egy esztendő irodalmi élete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. 41.

A Petőfi Kört az 1968. március 11-i naplójegyzet is említi. Ez a naplójegyzet abban különbözik a napló többi, 1956-ra vonatkozó reflexiójától, hogy az emlékezet segítségével kísérli meg rekonstruálni az eseményekre adott eredeti reakciókat. E szerint az alapreakciót a félelem és kétkedés határozta meg, melyek, bár később ugyan beigazolódtak, mégiscsak negatív érzelmek:

„Emlékezzünk csak az 1956. júliusi Petőfi Körre. Beszélgetéseim Sinkóval.³⁶ Nem mintha nem lettünk volna azok mellett a szép szavak mellett, melyeket akkor a »március idusa« mottójára szavaltak, de amennyiben tekintetbe vesszük a körülményeket, azaz és így tovább, kishitűek voltunk, mint lyukban a megriadt egérke.”³⁷

„Március idusának” mottója, ahogyan magának a Petőfi Körnek az elnevezése is, az 1848-as forradalomra hivatkozik, de a napló értelmezése szerint ezek a hagyományok bő száz év elmúltával inkább tartoznak a legendák, mint a politikai realitások világába. Az 1848-as forradalom témájával – az ifjúságra emlékező szentimentális felhangok kíséretében, egyúttal azonban kellő öngúnnyal is viszonyulva e szentimentalizmushoz – gyakran találkozhatunk Krleža írásaiban. Krleža naplóiban az 1956-os forradalom akkor jelenik meg, amikor több alkalom is kínálkozik 1848 tematizálására. Többek között a forradalom százhuszadik évfordulójára 1968. március 15-én így emlékezik a napló:

³⁶ Sinkó Ervin (1898–1967) költő, író, irodalomtörténész. Sinkó a második világháború elején Zágrábban ismerte meg Krležát, akinek baráti tanácsai, majd a második világháború után politika befolyását latba vető támogatása döntő befolyással voltak a Sinkó házaspár sorsára. Ennek köszönhetően huszonöt év politikai emigráció után Sinkó biztos egzisztenciára és új hazára lelt Jugoszláviában. Annak ellenére, hogy vajdasági származású volt, és az újvidéki magyar tanszék megalapítása (1959) is a nevéhez fűződik, a szűkebb haza mégiscsak a Horvát Szövetségi Köztársaság fővárosát, Zágrábot és Krleža megnyugtató közelségét jelentette Sinkó számára. Legfontosabb művei a Tanácsköztársaságról szóló *Optimisták* című regénye és az 1935–1937-es moszkvai két évének élményeit feldolgozó *Egy regény regénye*.

³⁷ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 375–376.

„Petőfi »forradalmi géniusza« iránti fiatalos rajongásunkban fogalmunk sem volt Béranger-ről, azóta pedig mindössze százhusz év telt el. Petar Preradović és Svetozar Miletić a Pilvax kávéházban az illírizmusról és számos egyéb neuralgikus témáról beszélgetnek, és Petar, aki úton van Veronából Temesvárra, azt válaszolja a nemzeti érzésére és hovatartozására diszkréten rákérdező Miletićnek, hogy ő tulajdonképpen sem nem horvát, sem nem szerb, sem egyik, sem másik, sem a »tietek«, sem pedig az »övék«, mert akik a »tietek és az övék«, azok itt vannak és ott vannak, de ő császári tiszt stb., azóta pedig, a magyar Marseillaise százhusz éve óta, ez az egész »mienk és az övék« mint kétségtelenül értelmetlen kérdés, szertefoszlott.”³⁸

Az etnikai/nemzeti alapú közösségre vonatkozó *mienk* és az *övék* antonímák, mivel nem határozzák meg pontosan, kikre is vonatkoznak, megvédik a naplóírókat. Hasonló általánosító nyelvi megoldások igen gyakoriak a napló szövegében, s hogy a naplóíró elavultnak tekinti már az általuk felvetett problémákat, azt az ironikus felhang jelzi: „az egész »mienk és az övék« mint kétségtelenül értelmetlen kérdés, szertefoszlott”.

Ugyanezzel a keltezéssel, de az imént tárgyalt példánál sokkal élesebb hangvétellel tér vissza a napló szövege a Petőfi Kör témájára. Többé már nem a „szép szavakat” és egy elsősorban szimpatikus szervezet naiv terveit említi a naplójegyzet, hanem a szervezet egzaltáltságát, amit a hisztéria szóval jellemez. A reálpolitika fenyegető erejét fokozottan hangsúlyozza, amely többé már nemcsak a balsejtelmek tárháza, hanem az „ököljog” valóságáé, „az éles kések logikájáé” és a „szabályák törvényéé”, a hidegháború világáé. Ez a realitás uralja az értelmiség lehetőségeit, akiknek próbálkozásait nemcsak szkepticizmussal szemléli a naplóíró, hanem mint felelőtlen, emberéleteket kockáztató tetteket el is ítéli.

„Hogyan is néztünk az 1956-os Petőfi Kör körül kialakult hisztériára? Párhuzam a mai prágai eseményekkel.

³⁸ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 380.

Van-e a tisztelt uraknak bármely, akár halvány fogalmuk is ebben a sakkjátszmában szereplő valódi erők helyzetéről? Mely figurák játszanak, és ezek hogy állnak a sakktáblán? Ez a játszma az »ököljog« szabályai szerint zajlik, a sajtó pedig úgy viselkedik, mintha nem az éles kések logikájának világában élnénk. [...] Már huszonhárom éve tart az a valami, ami megint csak a szabályák törvényét követi. Átugorhatunk-e a két német köztársaság tényén a Petőfi Körhöz hasonló vitaklubok szónoklataival?»³⁹

Két naplójegyzet (1968. március 10. és 11.) hivatkozik Krleža egy, *A dolgok állása* című, a sztálinizmust bíráló 1952-es előadásának a szövegére. Ebben az írásban a politika véget nem érő gyilkosságsorozatként jelenik meg,⁴⁰ hasonlóan a fent említett 1968. március 9-i keltezésű naplójegyzethez, amelyben a sztálinizmus áldozatainak névsora az egész emberi történelmet vérfürdőként jeleníti meg. *A dolgok állása* című szöveg a személyi kultusz abszurditását Rákosi Mátyás példáján keresztül mutatja be. A második naplójegyzet (1968. március 11.) a politikai-történelmi haláltánc szellemében a hőhérok nevei mellett az áldozatokéi is szerepelnek, akik korábban nemritkán maguk is hőhérszerepet tölthettek be:

„Egy napon összeomlott Rákosi rendszere, és Révai József is, vérezni kezdett Rajk halotti maszkja, és előtört az ávóellenesség: »Állami Védő Osztály elleni harcban elesett ifjak száma hány volt« [sic!]⁴¹ kérdezte tőlem egy magyar ismerősöm, amikor a pesti eseményekről beszélgetünk. Lásd, mit mondtam erről »A dolgok állása« című visszaemlékezésemben (1952).

»Mi lesz ebből az egészből?«, kérdezte tőlem a pesti október napjaiban (1956) egy aggódó hazafink, amikor minden irányban lőttek a Hadik laktanya környékén. »Nem

³⁹ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 382.

⁴⁰ Jagoda SPLIVALO-RUSAN: *Kako stoje stvari* [A dolgok állása]. In: *Krležijana I.* [Miroslav Krleža-lexikon I.] Főszerk.: Velimir VISKOVIĆ. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1993. 422.

⁴¹ A horvát szövegben a kérdés magyar nyelvű eredetije áll, a horvát fordítás csak a lábjegyzetben szerepel. »U borbi protiv Državnoobrađenog odjela koliki je bio broj palih mladića«. Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 375.

olyan széles a Duna, hogy ne lehetne tankokkal átjutni rajta, ha hidak nem is volnának rajta», vigasztaltam politikai neuraszténiásunkat baljós előérzetemmel.”⁴²

Az ennek a naplójegyzetnek a végén olvasható lakonikus, a naplóíró megítélése szerint is baljós előérzetű megállapítás a magyar forradalmárok által remélt nyugati erők katonai segítségnyújtása helyett belső háborús helyzet kialakulását jósolja Magyarországon. Ez a baljós előérzet fenyegető tartalma ellenére mégiscsak megnyugtathatta „aggódó hazafinkat” (az eredetiben a birtokos névmás a korábbiakban említett etnikai/nemzeti antonímák része) legalábbis abban az értelemben, hogy az említett háborús helyzet belháborút jelent, és a harcok nem terjednek majd Magyarország határain túl. Az előérzet helyessége bebizonyosodott, a szovjet katonai beavatkozás a tervek szerint zajlott le.⁴³ Az idézett példán jól látszik Krleža ironikus, szándékoltan nem egyértelmű megfogalmazása, öncenzúrája, melyet kényes kérdésekben még naplójában is alkalmazott. Ennek hátterében a társadalmi haladás eszméjével kapcsolatban támadt mély szkepszise sejthető, amely idős korában keletkezett személyes műveinek, elsősorban naplóinak, de a vele folytatott beszélgetések szövegeinek is fontos jellemzője.

Az 1968. március 15-i naplójegyzet több alkalommal is összehasonlítja a cseh jelent a magyar közelmúlttal. Például Krleža egy olyan esetet mesél el, amely a második világháború utáni koalíciós időszak végén, a fordulat évét közvetlenül megelőzően történt meg vele magyarországi útján, s amelyben további két kronotoposz, az Osztrák–Magyar Monarchia kora, valamint a két világháború közötti Horthy-korszak is említés nyer.⁴⁴ Az esetet elmesélő epizód a két nép sorsát jellemző párhuzamosságokra vonatkozó kérdéssel zárul:

⁴² Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 375–376.

⁴³ „There will be no large-scale war.”: Working Notes and Attached Extract from the Minutes of the CPSU CC Presidium Meeting, October 31, 1956. In: Csaba BEKES–Malcolm BYRNE–János M. RAINER: *The 1956 Hungarian Revolution: a History in Documents*. CEU Press, Budapest–New York, 2002. 308.

⁴⁴ Krleža a második világháború után, még a koalíciós időkben, 1947-ben több évtizedes szünet után járt először Magyarországon egy jugoszláv íródele-

„Beszélgetések Nagy elnökkel⁴⁵ és Rákosival 1947-ben. Nagy, a Kisgazdapárt⁴⁶ elnöke már emigrálni készült, amikor az egyik szárnysegédje, Horthy egykori nagykövete, aki »Temetés Terézvárott« című novellám⁴⁷ megjelenése után, régi katonai bajtársaként üdvözölt. »Őn, maestro, szemmel láthatóan iróniával tekint az Osztrák–Magyar Monarchiára, el kell ismerni, ezt ragyogóan teszi, de Önnek is el kell ismernie, hogy az a csodálatos időszak mindenképpen jobb volt, mint a mostani.« (K. u. k. szellemű párbeszéd az Esterházy-palotában rendezett díszvacsorán.) Érvényes-e ez a párbeszéd a huszitizmus esetére is, azaz a csodálatos masaryki idők utáni vágyódás tünetei nem a lelki restség tünetei-e?

És vajon a cseh ávosok passzívan tűrik-e majd, hogy likvidálják őket?⁴⁸

Bár a korábbiakban említett *A dolgok állása* című írás többek között azt is megállapítja, hogy a liberális, polgári Európa 1914-ben szűnt meg létezni, ennek ellenére ez a naplójegyzet az Osztrák–Magyar Monarchia világa iránti nosztalgiát mégis a lelki restség állapotával hozza összefüggésbe, amely a jövőre vonatkozó elképzelések híján csupán terméketlen múltba vágyódásként értelmezhető. Az idézett naplójegyzet az egykori magyar diplomata Osztrák–Magyar Monarchia iránti 1947-es nosztalgikus emlékezését hasonlítja össze a két világháború közötti masaryki időknek a prágai tavasz jelszavai között való

gáció tagjaként. Erről az utazásról született *Kirándulás Magyarországra* című emlékirat-jellegű útirajza.

⁴⁵ Nagy Ferenc (1903–1979): miniszterelnök (1946. február 4.–1947. május 31.). Az MKP vezetésének nyomására lemondott, és elhagyta az országot. Az emigrációban hunyt el.

⁴⁶ Az eredetiben magyar nyelven szerepel a párt neve. Krleža e mondathoz a következő magyarázó lábjegyzetet fűzte hozzá: *A Független Kisgazdapárt* Nagy elnöksége idején a parlamenti mandátumok 86%-os abszolút többségével rendelkezett.

⁴⁷ Magyarul először Krleža *A Glembay család* című elbeszéléskötetében jelent meg. Ford.: DUDÁS Kálmán. Új Magyar Kiadó, Budapest, 1956.

⁴⁸ MIROSLAV KRLEŽA: *Dnevník* 5., I. m. 382–383.

megjelenésével.⁴⁹ A napló szövegében a huszitizmus említése nyilván a cseh '68-as törekvések ironikus megközelítéseként értelmezhető. Az ironia azonban itt megint csak a naplóíró rejtőzködésének eszköze, és mély székepszisének kifejezése, hiszen Krleža életművében Jan Hus alakjának megítélése, hasonlóan a reformációéhoz és a bogumil mozgalmakéhoz, mindig pozitív. Az idézett naplórészlet végének kérdő mondatai Krleža tépelődéséről és aggodalmáról tanúskodnak, és visszaköszön bennük az 1956-os forradalom elbukásának negatív tapasztalata.

Egy 1968. május 5. előtt keletkezett, keltezés nélküli napló-jegyzet a második világháború utáni Európában történt különböző politikai tiltakozó megmozdulásokat a nemzedékek közötti ellentét problémájára egyszerűsíti le. Ezzel mintegy kiegyenlíti a vasfüggöny két oldalán jelentkező különböző hatalomellenes politikai törekvéseket. Így a nyugat-európai baloldali ifjúsági mozgalmakat a csatlós országok demokratikus államberendezkedésért és az idegen hatalom fennhatósága alóli felszabadulásért küzdő, különböző társadalmi rétegeket egyesítő reménytelen sorsú felkeléseihez hasonlítja.

„Hangoskodnak a gyerekek Varsóban, hangoskodnak Berlinben, Párizsban, az összes olasz városban, autókat gyűjtanak fel, barikádokat emelnek, betörnek az egyetemekre, kövekkel törik be az iskolák ablakait, ezek a Marcusétől ihletett »lábadó gondolatok hordozói«, ezek a »jövő nemzedékek reményei« készen állnak nagy történelmi szerepük betöltésére: a politikai, intellektuális és erkölcsi valóság megalkuvást nem tűrő tagadására. 1956-ban a Petőfi Kör táján is éppen olyan hangosan kiabáltak a diákok a pesti utcákon, mint ahogyan ma tesszik Dubček körül Prágában, vagy ahogyan a beatnikek lármáznak Londonban, Bonnban, Frankfurtban vagy Berlinben.”⁵⁰

⁴⁹ A kérdéshez lásd a *Napló* későbbiekben idézett, 1968. május 15-i keltezésű részletét is. (Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik 5.*, I. m. 432–433.)

⁵⁰ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik 5.*, I. m. 414. Ehhez a kérdéskörhöz tartozik Krleža sokat idézett kijelentése is önnön ideáljainak kudarcáról: „Ezek a baloldali gyerekek, lábadók, kik ma a nyugat-európai városok utcáin tüntetnek, hisznek a valóság áthidalhatóságában, és abban, hogy mint egy csodálatos

Az 1968-as diákmozgalmak ideológusához, Herbert Marcuse (1898–1979) német filozófushoz, szociológushoz Krleža ironikus kritikával viszonyul. A „minden létezőhöz határtalan kritikával” viszonyulás ideológiáját, amelynek segítségével kellene a „forradalmi értelmiségnek” átvennie a hatalmat, Krleža régi tévedések naiv ismételésének tartja, melynek programja a gyakorlatban, a létező szocialista államberendezkedésekben már megvalósult, fájdalmasan fonák voltát is megmutatva. Marcuse absztrakt humanista nézeteivel ellentétben sem az értelmiség, sem pedig az egyetemi diákság nem képeznek homogén egységet, hanem sokrétű szociális összetételű csoportokból állnak.⁵¹

Krleža utolsó, közvetlenül az 1956-os forradalomra vonatkozó naplójegyzete 1968. május 15-i keltezésű. 1956-ról ebben is a prágai tavasz összefüggésében esik szó. Zárata a forradalom végére utal: „tudjuk, sajnos, hogyan zajlott le az a magyar mulatság (1956)”. Krleža ismét hungarizmussal él, a *mulatság* kifejezés ironikus antifrázisa a forradalom áldozataira utal. A történelem ezúttal is negatív értelmezést nyer, maga az értelmezés pedig („a történelem hamisítások sorozatából áll”) azokkal a kortárs elméletekkel van összhangban, melyek a történelmet narratíváknak, konstruált fikcióknak, a múltat pedig hipotézisek sorának tekintik.

„A Köztársaság legfontosabb ügyeiben jelen levő orosz asszisztencia huszonnégy évét követően, ma Prágában a »személyi kultusz időszakának« büntetteit vizsgálják [...] Ezzel egy időben a »Szovjetszka [sic!] Rosszija« pamflettet közöl a T. G. Masaryk–Beneš-időszak politikájáról. A »Szovjetszka Rosszija« nyíltan fel van háborodva a prágai

álomban, egy pillanatban egyszer csak megszabadulhatnak földi árnyékuktól, azt hiszik, hogy okosabbak nálunk, mintha mi nem hittünk volna éppen így a saját álmainkban, abban, hogy az évszázadok átugorhatók. A különbség közöttünk és közöttük csak abban van, hogy egykor mi voltunk azok, akik ők ma, és velük is az fog történni, ami velünk már megtörtént, meg fogják élni ideáljaik megvalósulását.” Predrag MATVEJEVIĆ: *Razgovori s Krležom*. [Beszélgetések Krležával.] Mala edicija Ideja, Beograd, 1974. 57.

⁵¹ Vladimir BITI: *Marcuse Herbert*. (szócikk). In: *Krležijana II*. [Miroslav Krleža-lexikon II.] Főszerk.: Velimir VISKOVIĆ. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1999. 12.

jelszavaktól, amelyeket egyre erőteljesebben hangoztat a cseh sajtó. »Térjünk vissza Masarykhoz!« A »Szovjetszka Rosszija« kritikáját a »Rudé právo« a cseh történelem durva meghamisításának nevezi, mert a »Szovjetszka Rosszija« állításai – »sértik a cseh nép méltóságát«. Közbevetőleg, meg szabad-e jegyezni, ha már egyszer a történelem meghamisításáról van szó, hogy a történelem nem is áll egyébből, mint hamisítások sorozatából.

[...]

Azt, amiről ma a »Szovjetszka Rosszija« ír, és amit ma a »Rudé právo« hamisításnak nevez, azt jelenti-e, hogy a »Rudé právo«-nak ma »bizonyos elképzelése« lenne a történelmi múltról, mint a tábornoknak Franciaországról Colombey-les-Deux-Églises-ben.⁵² Két kellemes társalgás⁵³ egyre disszonánsabbá váló szólóáriájával van dolgunk. Mivé válhat egy ilyen hangverseny? Befejeződhet-e ez az államközi párbeszéd a *pesti Petőfi Körhöz hasonló vitakörök hetvenkedéséhez hasonlóan, hiszen tudjuk, sajnos, hogyan zajlott le az a magyar mulatság (1956).*⁵⁴ (Kiemelés tőlem – M. J.)

Az idézett naplójegyzet végén található hungarizmus az 1956-os forradalom elnevezés problémájára utal. 1956 magyar elnevezései: forradalom, ellenforradalom, 1956-os (sajnálatos) események, népfölkelés és végül megint csak forradalom. Ha a történelmet a múltra vonatkozó különböző narrációk, a napló pejorativ megfogalmazásával „hamisítványok” összességének tekintjük, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a történelmi események elnevezései sem képeznek kivételt e tekintetben. Ezek az elnevezések lényegesen különbözhetnek egymástól, egymás ellen hathatnak, egymást kölcsönösen kizárhatják, vagy a legjobb esetben, mint e napló bejegyzéseiben is, vitázhatnak egymással.

⁵² De Gaulle tábornok birtoka Colombe-ban, ahol *Háborús emlékiratait* is írta. (*Mémoires de Guerre*, 1954, 1956, 1959.)

⁵³ Ironikus utalás Andrija Kačić Miošić (1704–1760) ferences szerzetes és horvát népi költő 1756-ban írt *A szláv nép kellemes társalgása (Razgovor ugodni naroda slovinskoga)* című művére, a 18. századi horvát irodalom egyik legfontosabb alkotására.

⁵⁴ Miroslav KRLEZA: *Dnevnik* 5., I. m. 432–433.

A naplójegyzetek, a magyar elnevezésekhez hasonlóan, hol eufemisztikus, hol pejoratív elnevezéssel illetik a forradalmat. A „pesti események” az első esetre példa (az 1968. március 11. és az 1968. május 5. előtti, keltezés nélküli naplójegyzet), „az 1956-os Petőfi Kör körül kialakult hisztéria” (1968. március 15.) a második esetre. A „forradalom” elnevezés csak az anonim levelezőlap tartalmát idéző szövegben szerepel. A „pesti események” eufemizáló példájával ellentétben az elsőre ezzel szinte egyező „pesti Október (1956)” elnevezés külön esetet képez. Annál is inkább, mivel ez a metonimikus elnevezés már foglalt egy másik forradalomra, az 1917-es októberi orosz forradalomra. Az 1968. március 11-i naplójegyzet folytatásában a „pesti Október (1956)” kifejezést az októberi orosz forradalomra vonatkozó gondolatmenet követi:

„Ma a forradalmi jelszavak nem visszhangoznak többé a Bastille előtti harsonák hangján, sem ártatlanokként, sem pedig megrészegedetteként, pardon, ma nem úgy tekintünk a lehetséges lázadásokra és felkelésekre, mint-ha október csak az imént született volna meg. Október ma már több mint ötven éve Nagyhatalom, és ne feledkezzünk el arról sem, hogy a Nagyhatalmak a tömegek és számok törvényének szellemében uralkodnak, és, ahogy ez látható is, a győztes forradalmak sem kivételek e törvényszerűség alól. (Lásd Clausewitz, A Sztálingrádi csata, 1942).”⁵⁵

Az 1956-os forradalom horvát elnevezéseire a Krleža irányításával működő Jugoszláv Lexikográfiai Intézet által egy évtizeddel a forradalomról írt naplójegyzeteket követően megjelentetett *Általános enciklopédia* Nagy Imréről és Rákosi Mátyásról szóló szócikkeiben is találhatunk példákat: „[Nagy Imre] hamarosan kulcsfontosságú alakja lett a budapesti *tragikus októberi eseményeknek*, amikor pedig a szovjet csapatok közbelépésükkel leverték *a felkelést*, a felkelésben részt vevő társaival együtt

⁵⁵ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 376.

a jugoszláv követség budapesti épületében lelt menedékre.”⁵⁶ A Rákosi Mátyás-szócikk pedig így fogalmaz: „A magyarországi 1956-os *viharos események* idején mint a sztálinista politika fő hirdetőjét elítélik, s miután lemondatták állami és párttisztsegeiről, a Szovjetunióba távozott.”⁵⁷ (Kiemelés tőlem – M. J.)

A naplójegyzetek, bár kétségtelenül írójuk baloldali politikai állásfoglalásáról tanúskodnak, nem osztják a permanens forradalom tanát hirdetők nézetét, mely szerint minden, a kommunista hatalom ellen irányuló fegyveres tömegmegmozdulás automatikusan ellenforradalomnak tekintendő. Ezt bizonyítja az 1968. május 15-én kelt naplójegyzet is, amelyben a *forradalom* és *ellenforradalom* fogalmak háttérében kirajzolódik egész Európa geopolitikai helyzete:

„Amíg Maurice Clavel úgy gondolja, hogy intellektuális és morális párizsi fecskéit a barikádokon a De Gaulle-izmus fenyegeti, a De Gaulle-i típusú elnyomásról mint elérhetetlen demokratikus ideálról álmodnak Varsótól Bukarestig. Az *uráli és az Urálon túli, bajkái és szibériai testvéreink pedig ezt a nyugati komfortosságról való idealisztikus ábrándozást »a burzsuj elnyomás régi szép napjai iránti ellenforradalmi vágyakozásnak« hívják.*”⁵⁸ (Kiemelés tőlem – M. J.)

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Krleža 1956-os forradalmat tematizáló 1968-as naplójegyzetei az önéletrajzi műfajok elméleti kérdésköre szempontjából két fő tanulsággal szolgálnak. Egyfelől tizenkét év távolságból óhatatlanul retrospektív, visszaemlékező jellegűek, így nem annyira a közvetlen napló, mint inkább az utólagos magyarázatokkal, értelmezésekkel élő önéletrajz és emlékirat műfaji jegyeit mutatják. Másfelől a napló műfajának megfelelően az 1968-as év kortárs történeti

⁵⁶ Imre Nagy (szócikk). In: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979. V. 662.

⁵⁷ Mátyás Rákosi (szócikk). In: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980. VI. 748.

⁵⁸ Miroslav KRLEŽA: *Dnevnik* 5., I. m. 434.

eseményeire vonatkozó közvetlen reflexiótól sem választhatók el. Ennek köszönhetően Krleža naplóiban az 1956-os forradalomra vonatkozó részek egyszerre kínálnak az olvasónak referenciális és fikcionális olvasatot a Philippe Lejeune-i antifikció és autofikció értelmében.⁵⁹

⁵⁹ Philippe LEJEUNE: A napló mint „antifikció”. Ford.: Z. VARGA Zoltán. In: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Szerk.: MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán. L’Harmattan–PTE Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelmélet Tanszék, Pécs, 2008. 13–24.